

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे जातीविषयक विचार

प्रा. डॉ. शिंदे विकास विलासराव, सहाय्यक प्राध्यापक इतिहास विभाग माऊली महाविद्यालय, वडाळा

*प्रस्तावना

हजारो वर्षांची जातीप्रथा भारतीय समाजव्यवस्थेचे अविभाज्य अंग बनून राहिला आहे. तिचा प्रारंभ आर्य निर्मित वर्ण व्यवस्थेच्या आधारे झाला. तरीही वर्ण व्यवस्था व जातीप्रथा ह्या बाबी भिन्न होत्या. मुलतः वर्णव्यवस्थेचा संबंध रंगाशी व पराभूत अनार्याशी होता. आणि जाती निर्मितीसाठी वर्णसंस्कार, परकीय आक्रमणे व विविध व्यवसाय कारणीभूत ठरले. वर्ण व जाती एकच माणनाऱ्यापैकी आणि भारतीय जातीप्रथा व वर्ण केवळ ब्राम्हणनिर्मित गृहीत धरल्यामुळे अपरिपक्व संशोधकात वैचारिक गोंधळ निर्माण झालेला दिसतो. परिणामी मोठमोठ्या समाज सुधारकांनी गेल्या तीन हजार वर्षांची भारतीय जातीव्यवस्था केवळ मतलबी स्वार्थी ब्राम्हण आर्यानीच निर्माण केलेली आहे. असा ग्रह करून घेतला पण वस्तुस्थिती मात्र वेगळीच आहे.

*जातीसंस्थेचा उदय

जातीप्रथेचा उदय केव्हा झाला हे ठामपणे सांगता येणार नाही. आर्यांच्या वैदिक संस्कृतीत चार वर्ण होते. आणि पुढील काळात हजारो जाती निर्माण झाल्या. जातीची संख्या भरमसाठ वाढली. मनुने समाजात चार वर्ण व पन्नास जाती असल्याचे नमूद केले आहे. तर डॉ. केतकरांनी देखील चार वर्ण आणि तीन हजार जातींचा उल्लेख केला आहे. अनेक इतिहास संशोधकांनी वर्ण आणि जाती भिन्न असल्याचा निर्वाळा दिलेला आहे. घनिष्ठ समुहात्मक परिवाराच्या चालीरिती व धार्मिक संस्कारामधून जातीप्रथेचा उदय झालाअसे डॉ. स्मितचा जाती विषयक दृष्टीकोन व्यवहार्य आहे वाटतो. रॅप्सन या विव्दानांनी गौरवर्णीय आर्य व कृष्णवर्णीय अनार्यांच्या रंगभेदामधून जाती निर्माण झाल्या तर रंग व जन्मावरून जाती निर्माण झाल्याचे मत डॉ. गोखले यांनी मांडले आहे. तसेच डॉ. नेसफिल्ड यांनी शिकार, पशुपालन, व्यापार, धर्मविधी व विविध व्यवसायांमुळे जाती निर्माण झाल्या. तसेच परकीय गुलामगिरी प्रथेचे अनुकरण, आंतरवर्णीय व आंतरदेशीय विवाह, विविध धर्मग्रंथांचे अनुकरण, आंतरवर्णीय व ईश्वरनिर्मित व्यवस्था या कारणमुळे जाती उदयाला आल्या. या सर्व मतांतरावरून केवळ आर्यनिर्मित वर्णव्यवस्थाच भारतीय जातीप्रथेसाठी कारणीभूत नसून त्यासाठी इतर घटक ही जबाबदार आहेत. वर्णव्यवस्थेच्या विकृती मधून जातीप्रथा उदयास आली असे मानले जाते.

*जाती व्यवस्थेचा विकास

जाती व्यवस्थेचा विकास अनेक कारणातून झालेला आहे. त्यामध्ये वेदकालिन ब्राम्हण, क्षत्रिय, वैश्य व शुद्र या चार वर्णांचे रूपांतर चार जातीत झाले होते. तसेच वेदकालीन दस्सू शूद्र जातीत रूपांतर झाले. विविध उद्योग व्यवसाय यामुळे जाती निर्माण झाल्या. तसेच अनेक धर्मग्रंथ व अनुयायी यातून जातीचा विकास झाला. तसेच परकीय आक्रमणे स्वकीय दायित्व यातून भारतात उपजाती निर्माण झाल्या विविध व्यवसाय व धर्मग्रंथ व उत्तर वैदिक काळात जातीसंस्थेचा विकास घडून आला.

* डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे जाती व विकासाविषयी मत

डॉ. आंबेडकरांनी जातीचा उगम व विकास या विषयावर मुलभूत स्वरूपाचे चिंतन केलेले आहे. त्यांच्या पहिल्याच महत्वाच्या शोधनिबंधात जातीविषयी माहिती दिलेली आहे. (Caste in India) या शोध निबंधाचे मुख्य सूत्र वर्णव्यवस्थेतून जाती कशा निर्माण झाल्या हे स्पष्ट करणाऱ्या आहेत. डॉ. आंबेडकरांच्या मताप्रमाणेच संपूर्ण जगाचा इतिहास हा जर वर्णीय समाजाचा इतिहास असेल तर भारत त्याला अपवाद कसा ठरेल ? त्यामुळे संपूर्ण जगात जसे तसेच भारतात सुद्धा एकेकाळी वर्गच होते. पण समाजात दोन गर्व नसून अनेक वर्गाने समाज बनलेला असतो. समाजातील प्रत्येक व्यक्ती कोणकोणत्या वर्गाची सदस्य असते म्हणजे जातीची सदस्य असते. डॉ. आंबेडकर म्हणतात भारतीय समाजाचा इतिहास जर जगातील इतर देशाप्रमाणे वर्णीय समाजाचा असेल तर जगात अन्यत्र कोठेही जाती निर्माण झाल्या नाहीत ? केवळ भारतातच जाती कोठून आल्या ? त्यांचा जन्म कसा झाला ? त्या निर्माण करण्यासाठी करण्यासाठी व विकास करण्यासाठी कोणती साधने वापरली हा प्रश्न डॉ. आंबेडकरांसमोर उभा राहतो. डॉ. आंबेडकर म्हणतात की, ' ज्या संशोधकाने जातीसंस्थेचा अभ्यास केला पण त्यांनी जातीसंस्था अनुभवली नव्हती म्हणून तो अभ्यास वरवरचाच होता.' डॉ. आंबेडकरांच्या दृष्टीने जात स्वतःच एक स्वतंत्र विषय असा घटक नाही तर जात ही संपूर्ण समाजाची निश्चित स्वरूपाचे संबंध असणारी व समाजाच्या अंतर्गत एका गटाच्या स्वरूपात अस्तित्वात राहणारी गोष्ट

आहे. त्यात एकही स्वतंत्र जात अशी कधीही अस्तित्वात असू शकत नाही. ती जाती समाजातच अस्तित्वात येते. त्यामुळे आपल्याला डॉ. आंबेडकरांच्या जातीच्या उगमाची व विकासाची संकल्पना समजून घेताना दोन गोष्टी समजून घ्याव्या लागतील. पैकी एका जातीचे संपूर्ण समाजाशी निश्चित स्वरूपाचे संबंध कसे असतात. आणि दूसरी समाजाच्या अंतर्गत एका गटाच्या रूपात जातीचे अस्तित्त्व कसे असते. डॉ. आंबेडकरांनी जातीचा उगम वर्गाचा समुहात शोधला. वर्गाचा उगम शोधताना ते म्हणतात, जगात धर्मसंस्था व विवाहसंस्थांमध्ये वर्ग खुला होता. व भारतात वैदिक काळात वर्ग खुला होता. म्हणजेच विवाहसंस्था मुक्त व वर्गबाह्य विवाह करणे निषेध मानित नव्हते. परंतु उत्तर वैदिक काळात भारतात वर्ग खुले राहिले नाहीत तर ते बंदिस्त झाले. विवाहस्थांनी वर्ग बंदिस्त करण्याचे काम केले. वर्ग बाह्य विवाहांना धर्माने व समाजाने निषेध ठरविले. आंतरवर्गीय विवाह प्रथा संपुष्टात आली. ज्या क्षणी या गोष्टी घडल्या त्याक्षणी भारतामध्ये जातीसंस्थेचा उगम झाला. असे डॉ. आंबेडकरांचे मत आहे. आंतरवर्गीय विवाहांच्या जागी वर्गांतर्गत विवाह पवित्र आणि समाज मान्य मानने म्हणजेच जातीसंस्थेला जन्म देणे होय म्हणून डॉ. आंबेडकर म्हणतात, जातीसंस्था ही माणसाने निर्माण केलेली कृत्रिम संस्था आहे. ती ईश्वर निर्मित किंवा नैसर्गिक नसून ती माणसाने किंवा ब्राम्हणाने स्वार्थासाठी विकसित केलेली संस्था आहे.

डॉ. आंबेडकरांनी जातीची व्याख्या म्हणजे ' बंदिस्त वर्ग म्हणजे जात होय ' अशी केली आहे. त्यामुळे आपल्याला वर्गबंदिस्त कसे केले जातात. हे समजून घेतले पाहिजे त्याशिवाय जाती कशा निर्माण होतात हे समजणार नाही. डॉ. आंबेडकरांच्या मते, वर्ग बंदिस्त करण्यासाठी भारतीयांनी विवाह संस्थेचा उपयोग केला. कारण त्यांना जातीची निर्मिती करायची होती. वर्ग बंदिस्त करण्यासाठी म्हणजेच जातीच्या निर्मितीसाठी आपल्या धर्मातील पूर्वजांनी स्त्रीयांचा एक हत्यार म्हणून उपयोग केला. या सर्व गोष्टीसाठी वाढीव स्त्री ही संकल्पना निर्माण करून रुढी परंपरा निर्माण करून समाज बंदिस्त करण्याचे काम धर्म ग्रंथांनी केले असे डॉ. आंबेडकर म्हणतात. जातीसंस्थेबद्दल डॉ. आंबेडकर असे म्हणतात की, जातीसंस्थेने केवळ अस्पृश्यांना छळले, त्यांना दुःख आणि दारिद्र्य दिले असे नाही तर जाती संस्थेच्या निर्मितीने संपूर्ण राष्ट्रालाच उध्वस्त करून टाकले. भारत राजकीयदृष्ट्या एक होण्याची शक्यताच नष्ट करून टाकली, ह्या जातीसंस्थेवर उभ्या असणाऱ्या संस्कृतीला खरी संस्कृती म्हणता येईल का ? म्हणून डॉ. आंबेडकर म्हणतात ही संस्कृती ही जाती संस्था ही एक विकृती आहे.

डॉ. आंबेडकर म्हणतात, भारतात कोणत्या वर्गाने स्वतःला बंदिस्त केले आणि स्वतःला जातीत रूपांतरीत करून घेतले त्याचे उत्तर डॉ. आंबेडकर देताना म्हणतात की, पुरोहित किंवा ब्राम्हणाने स्वतःला बंदिस्त करून जातीनिर्मितीचा प्रसार सुरू झाला. डॉ. आंबेडकरांच्या अगोदर अनेक विचारवंतांनी जातीची निर्मिती दैवी शक्तीतून किंवा मनुने केलेली आहे असे म्हणतात. पण हे चुकिके आहे. कारण मनुच्या जन्मापूर्वी जाती व्यवस्था भारतात होती. मनुने सगळ्यात मोठे काम कोणते केले असेल तर हे की, तो स्वतः जातीव्यवस्थेचा प्रसारक बनला त्याने निर्माण केलेली मनुस्मृती म्हणजे व्यवहारातील जातीव्यवस्थेचा तात्विक आधार देणारा धार्मिक ग्रंथ होय असे डॉ. आंबेडकर म्हणतात.

जातीचा प्रसार कशाप्रकारे झाला या विषयी डॉ. आंबेडकर असे सांगतात की, समाज हा अनुकरणप्रिय असतो. भारतातील ब्राम्हणेत्तर वर्ग ही अनुकरणप्रिय होता व त्याने ब्राम्हणवर्गाचे अनुकरण केल्याने जातीसंस्थ समाजात तळापर्यंत जावून पोहचली. डॉ. आंबेडकर या प्रक्रियेला अनुकरणाचा संसर्ग असे म्हणतात. ज्या वर्गाचे अनुकरण करावे असा वर्ग समाजात मानाच्या स्थानी असला पाहिजे या दोन्हीही विचार केल्यास ब्राम्हण वर्गाने ' भूदेव म्हणून समाजात किंवा पृथ्वीवर महत्वपूर्ण स्थान मिळवले होते. हे स्थान बहुजन समाजाचा विषय आहे.

डॉ. आंबेडकरांनी जातीसंस्थेबद्दल चार निष्कर्ष काढले आहेत. 1) हिंदू समाजची रचना संमिश्र असली तरी त्यामध्ये सांस्कृतिक ऐक्य खोलवर रुजलेले आहे. 2) जात म्हणजे एका मोठ्या सांस्कृतिक ऐक्य असलेल्या समाजाचा एक अंशात्मक तुकडा आहे. 3) मोठ्या जातीची सुरुवात करणारी पहिली मुख्य जात आहे. 4) अनुकरणाच्या व बहिष्काराच्या माध्यमाद्वारे वर्गाचे रूपांतर जातीत झाले आहे.

डॉ. आंबेडकरांनी जाती व्यवस्था व अस्पृश्यता नष्ट करण्यासाठी स्वातंत्र्याच्या चळवळीमध्ये व समाज व्यवस्थेविरोधी अनेक आंदोलने केली त्यामध्ये महाडचा सत्याग्रह, मनुस्मृती दहन, अम्मादेवी मंदिर, पुणेपार्वती मंदिर, नाशिक काळाराम मंदिर असे सत्याग्रह करून जातीव्यवस्था नष्ट करण्याचा प्रयोग केला.

* डॉ. आंबेडकरांनी जातीव्यवस्था नष्ट करण्याचे सांगितलेले मार्ग

1) जातीसंस्था नष्ट करण्यासाठी ज्या विवाहसंस्थेद्वारे जातीसंस्था अस्तित्वात आली त्यात विवाह संस्थेचा उपयोग जाती नष्ट करण्यासाठी केला पाहिजे कारण जातीची निर्मितीच वर्गांतर्गत विवाहाची सक्ती करून आणि वर्ग बंदिस्त करून झालेली आहे. प्रत्येक जात ही एक बंदिस्त किल्ला बनलेला आहे. त्या बंदिस्त किल्ल्यातून स्त्री – पुरुषांना मुक्त केले पाहिजे. प्रत्येक जातीने स्त्री – पुरुषांचा संबंध इतर जातीच्या स्त्री – पुरुषांशी येणे आवश्यक आहे त्यासाठी आंतरजातीय विवाह ही सर्वात महत्वाची गोष्ट डॉ. आंबेडकर मानित होते. डॉ. आंबेडकरांचे म्हणणे एवढेच होते की, आपल्या तरुण मुलींवर आपल्याच जातीतील मुला – मुलींबरोबर विवाह करण्याची सक्ती करू नका व जीवन साथी निवडण्यासाठी स्वातंत्र्य द्या. आणि प्रेम विवाहाला मान्यता दिली तर या समाजातील जातीव्यवस्था संपूष्णत येण्यासाठी मदत होईल असे डॉ. आंबेडकर म्हणतात.

2) जाती नष्ट करण्याचा दुसरा उपाय डॉ. आंबेडकरांनी सुचविला होता. तो धर्मासंबंधी आहे. जो धर्म जातीचे संस्कार शिकवितो त्या धर्माचा त्याग केला केला पाहिजे आणि जातीच्या जोकडातून बाहेर पडले पाहिजे. त्यामुळे हिंदू धर्मातील असंख्य जाती नष्ट होतील. धर्मांतर हा जाती व्यवस्था नष्ट करण्यासाठी महत्वाचा उपाय व मार्ग आहे.

3) जाती नष्ट करण्यासाठी दुसरा उपाय डॉ. आंबेडकर म्हणतात. राष्ट्रीय संपत्तीचे फेरवाटप करणे आणि राष्ट्र समाजवादाचा पुरस्कार करणे. या देशात दोन प्रकारची विषमता आहे एक सामाजिक विषमता व दूसरी आर्थिक विषमता. या दोन्हीही विषमता परस्परावलंबी आहेत. त्यासाठी देशातील आर्थिक प्रश्न व समस्या जमीन वाटप, गरीब श्रीमंत भेद नष्ट केल्यास आर्थिक समानता निर्माण होईल. त्यामुळे देशातील दरी कमी होऊन जातीयता नष्ट होऊ शकेल.

4) जातीव्यवस्था नष्ट करण्यासाठी कायद्याने स्त्री – पुरुष समान हक्क व अधिकार दिले पाहिजेत त्यामुळे जातीव्यवस्था नष्ट होईल.

*डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे जातीनिर्मुलन विषयक विचार

अधिकार व हक्क दिले पाहिजेत. त्यामुळे जातीयता नष्ट होईल.

5) जातीयता नष्ट करण्यासाठी समाजात सामाजिक सहिष्णुता निर्माण करून जातीयता नष्ट करता येईल.

निष्कर्ष :- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय समाजातील प्राचीन काळापासून अस्तित्वात आलेली जातीव्यवस्था नष्ट करण्यासाठी समाजातील जनतेची मानसिकला बदलण्याची गरज आहे असे सांगितले. जोपर्यंत या देशातील प्राचीन धर्मग्रंथ, स्मृतीग्रंथ, रुढीपरंपरा कायद्याने नष्ट होणार नाहीत. तोपर्यंत जातीव्यवस्था नष्ट होणार नाही. जातीव्यवस्था देशाच्या प्रगतीतील मुख्य अडचण असून ती दूर करण्यासाठी डॉ. आंबेडकरांच्या विचारांचा अवलंब समाजाने केला पाहिजे. तरच जाती निर्मुलन होऊ शकेल.

संदर्भ ग्रंथ सूची

1) Who were the Shudras ?	- Dr. B.R. Ambedkar
2) Annihilation of Cast	- Dr. B.R. Ambedkar
3) Caste in India	- Dr. B.R. Ambedkar
4) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	- धनंजय कीर
5) आंबेडकर	- नलिनी पंडित
6) जातवर्ग व परिवर्तनाचा लढा	- प्रा. विलास रणसुभे
7) प्राचीन भारताचा सांस्कृतीक इतिहास	- प्रा. पी.जी. जोशी
8) समग्र आंबेडकर चरित्र	- प्रा. बी. पी. कांबळे.
9) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक धोरण	- शेषराव मोरे